

ՀԱՅ-ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ-ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՆՂԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ
(1922-1936 թթ.)^{*}

1922 թ. մարտին Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորումից հետո Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև գոյություն ունեցող խնդրահարույց հարցերի շարքում առաջնայիններից էին տարածքային-սահմանային խնդիրները: Բանն այն է, որ սկզբունքային տարաձայնությունների պատճառով հանրապետությունների միջպետական սահմանների մասին ստորագրված պայմանագրերն ու համաձայնագրերը վերջնական չէին և տարակարծությունների տեղիք էին տալիս: Սրանք սահմանային շերտում գտնվող հողատարածքների, անտառների, աղբյուրների պատկանելության և օգտագործման հարցում հանգեցնում էին վեճերի, երբեմն՝ նույնիսկ ընդհարումների: Այս ամենին ավելանում էին քոչի ու գաղթականների խնդիրները, ինչն Անդրդաշնության իշխանություններին հարկադրեց հողային հաճնաժողովներից բացի ստեղծել նաև նշյալ հարցերով զբաղվող հատուկ հանձնաժողովներ: Նշված խնդիրների կարգավորման գործում առաջնային դեր ուներ Անդրդաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն (կենտգործկոմ, ԿԳԿ): Նույն սկզբունքով՝ հանրապետություններում այդ գործառույթը վերապահված էր կենտգործկոմներին և գավգործկոմներին: Այսպես՝ Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդների առաջին համագումարի կողմից 1922 թ.

^{*} Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13-6A402 գիտական թեմայի շրջանակներում:

փետրվարի 2-ին ընդունված Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՀՍԽՀ) Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի խորհուրդների համագումարի և Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի իրավասության ներքո էր «Հանրապետության սահմանների որոշումն ու փոփոխումը, այլև դրա մասերի, ինչպես և Հանրապետությանը պատկանող իրավունքների օտարումը»¹:

Անդրդաշնության գոյության առաջին տարիներին սահմանային խնդիրներով, բացի պետական մարմիններից, նախկինի նման շարունակեցին զբաղվել նաև կուսակցական մարմինները (ի դեմս ՌԿ(բ)Կ Անդրկովկասի երկրային կոմիտեի): Սահմանային վեճերը կարգավորող հանձնաժողովներ են կազմակերպել նաև Անդրդաշնության Միութենական խորհուրդը, նույնիսկ Կովկասյան կարմիր բանակի հրամանատարությունը²:

1922 թ. մայիսի 8-ին Անդրդաշնության Միութենական խորհուրդը կազմեց Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանային վեճերը կարգավորող հանձնաժողով: Իսկ մայիսի 15-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմն անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների տարածքային-սահմանային վեճերը լուծող հանձնաժողովում ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ նշանակեց Մ. Ղարաբեկյանին³: Գոյություն ունեցող հողային վեճերը կարգավորելու նպատակով 1922 թ. հոկտեմբերի 30-ին պատկառելի կազմով առանձին հանձնաժողով կազմակերպեց նաև ՌԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմը: Հանձնաժողովի կազմում

¹ ՀՍԽՀ Սահմանադրություն, «ՀՍԽՀ ղեկրետների և որոշումների հավաքածու», 1922, N 8, էջ 63:

² Սահակյան Ա., Հայաստանը Անդրկովկասյան Դաշնության կազմում, Վանաձոր, 2013, էջ 175:

³ Նույն տեղում, էջ 176:

ընդգրկվել էին երկրամասի երեք նշանավոր ղեկավար գործիչները՝ Գ. Օրջոնիկիձեն, Ն. Նարիմանովը, Ա. Մյասնիկյանը⁴:

Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1923 թ. փետրվարի 5-ի որոշմամբ ստեղծվեց գավառների հողային վեճերը որոշող կենտրոնական հանձնաժողով, որի նախագահ նշանակվեց ՀԱԽՀ ԿԳԿ-ի նախագահ Սարո Համբարձումյանը, ում նույն թվականի մայիսի 14-ին փոխարինեց Սարգիս Կասյանը⁵: Իսկ արդեն Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1924 թ. հունվարի 30-ի նիստում որոշվեց նշյալ հանձնաժողովը վերանվանել «Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողով» (փաստաթղթերում կարճ տարբերակով կոչվում է նաև Հողհանձնաժողով), և հաստատել հանձնաժողովի հետևյալ կազմը. նախագահ՝ Ս. Կասյան, անդամներ՝ Ս. Յաղուբով և Ն. Խոմերիկի⁶: Հետագայում հանձնաժողովը նա անվանափոխվեց: Այստեղ միայն նշենք, որ առկա տարածքային-սահմանային վեճերին լուծում տալու նպատակով Անդրդաշնության գոյության ողջ ընթացքում վերջինի ղեկավար մարմինների նախաձեռնությամբ ու հսկողությամբ ստեղծվել և գործել են կենտրոնական ու տեղական բազմաթիվ հանձնաժողովներ: Վարչատնտեսական սահմաններ հաստատելու նպատակով ստեղծված տեղական հանձնաժողովների մեջ մտնում էին մեկական ներկայացուցիչներ շահագրգիռ հանրապետություններից և Անդրկենտգործկոմի կողմից նշանակված ներկայացուցիչը: Տեղական հանձնաժողովների կողմից պատրաստված նյութերն ուղարկվում էին միութենական

⁴ Ղազախեցյան Վ., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929 թթ., Երևան, 1975, էջ 130:

⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 115, 131 շրջ.:

⁶ Վրաստանի ազգային արխիվ (ՎԱԱ), ֆ. 607, ց. 1, գ. 23, թ. 6:

հանձնաժողովին, իսկ նրա միջոցով՝ Անդրկենտրոնական Նախագահություն, որի որոշումը համարվում էր վերջնական⁷:

Վերը նշված հանձնաժողովների համար հատկապես խնդրահարույց էր Խորհրդային Հայաստանի և Ադրբեջանական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ԱՍԽՀ) գրեթե ամբողջ սահմանային գոտում գոյություն ունեցող տարածքային-սահմանային սուր վեճերին լուծում գտնելը: Սա դժվարին խնդիր էր, քանի որ վիճելի տարածքների վերաբերյալ կողմերը սկզբունքային տարաձայնություններ ունեին: Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողովի կողմից 1925 թ. հունվարի 2-ին պատրաստված գեկուցագրի համաձայն՝ ՀԱԽՀ-ի և ԱՍԽՀ-ի ողջ սահմանային շերտում վեճեր գոյություն ունեին 2 հատվածում՝ համապատասխանաբար Դիլիջան-Ղազախի, Զանգեզուր-Քրդստանի գավառների միջև: Համարվում էր, որ վեճեր չկային համապատասխանաբար Դիլիջանի, Նոր Բայազետի և Շամխորի, Նոր Բայազետի և Գյանջայի, Նոր Բայազետի և Քրդստանի, Դարալսպյազի և Քրդստանի գավառների միջև⁸: Փաստորեն, Անդրդաշնության օրոք հայ-ադրբեջանական սահմանում առանցքային վեճերը, որոնց դեպքում կողմերը սկզբունքային տարակարծություններ ունեին, վերաբերվում էին Շնող-Այրումի շրջանի, Կապանի 21 գյուղերի և Մեղրու երեք գյուղերի պատկանելության հարցին, որին ավելացավ նաև Ալ լճերի խնդիրը:

⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 175-178, Խուչատրյան Կ., Սուրխատյան Հ., Հայ-վրացական տարածքային-սահմանային խնդիրների կարգավորման գործընթացը 1920-1930-ական թվականներին, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան, 2015, էջ 86-88:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 23 և շրջ.:

Ստորև կանդրադառնանք Անդրդաշնության օրոք ՀՍԽՀ հյուսիսարևելյան, արևելյան և հարավարևելյան սահմաններում հանրապետության ունեցած տարածքային կորուստներին ու մասնակի ձեռքբերումներին, ինչպես նաև ինքնավար Նախիջևանի հետ սահմանի հաստատմանը:

...

Դեռևս 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված համաձայնագրի համաձայն՝ կողմերը համաձայնվել էին Ղազախ գավառում ՀՀ զորքերը թողնել այն հատվածում, որը նրանք զբաղեցնում էին 1920 թ. հուլիսի 30-ի դրությամբ⁹: Հետագայում սա ամրագրվեց 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ստորագրված հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով: Փաստորեն, 1920-ական թթ. սկզբին Խորհրդային Հայաստանի կազմում էր գտնվում Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառի այն հատվածը, որը ներկայումս ընդգրկում է ՀՀ Տավուշի մարզի գրեթե ամբողջ տարածքը՝ ներառյալ Բաշքենդն (ներկայիս Արծվաշենը) իր շրջակայքով¹⁰: Հայաստանի Խորհրդայնացումից հետո նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառը բաժանվել էր ՀՍԽՀ Դիլիջանի և ԱՍԽՀ Ղազախի գավառների միջև:

ՀՍԽՀ հյուսիսարևելյան սահմանահատվածում հայկական և ադրբեջանական սահմանակից գյուղերի միջև առկա հողային վեճերը 1921 թ. սեպտեմբերից սուր կերպով նորից մեջտեղ եկան: Դեռևս 1921 թ. մայիսին ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմատը

⁹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (բաղաբաղական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 248:

¹⁰ Խաչատրյան Կ., Բաղալյան Գ., ՀՍԽՀ տարածքի և սահմանների ձևավորումը (1920 թ. դեկտեմբեր – 1922 թ. սկիզբ), «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», N 14, Երևան, 2013, էջ 180-182:

տեղեկություններ էր ստացել ադրբեջանցի գյուղացիների կողմից սահմանային Լալիզեդ և Ուզունթալա հայկական գյուղերի հողերի բռնագավթման և Աքսիբարայի կիրճի անտառի ոչնչացման մասին¹¹: Խորհրդային Հայաստանի հյուսիսարևելյան սահմանա-հատվածում ադրբեջանցի գյուղացիների կողմից սահմանա-խախտման, հայկական գյուղերում կատարած թալանի և վիճելի հողամասերի բռնագավթման վերաբերյալ հայկական կողմի բողոքները Խորհրդային Ադրբեջանի բարձրագույն իշխանություններին էր ուղարկվում ՀՍԽՀ արտգործժողկոմատի միջոցով: Արտգործժողկոմ Ա. Մոավյանը կա՛մ Բաքվում ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ի. Դովլաթյանի միջոցով, կա՛մ էլ անձամբ խնդրի վերաբերյալ գրագրություն էր վարում Խորհրդային Ադրբեջանի արտգործժողկոմ Մ.-Դ. Հուսեյնովի հետ: Հայկական կողմին ուղղված ադրբեջանական պատասխան գրությունները նույնպես ՀՍԽՀ արտգործժողկոմատի միջոցով էր փոխանցվում Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին (մինչև 1922 թ. հուլիսին արտգործժողկոմատի լուծարումը)¹²: ՀՍԽՀ իշխանությունների արդարացի պահանջներն ու բողոքները փաստացի անուշադրության էին մատնվում Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից:

1920-ական թվականներին ՀՍԽՀ Դիլիջանի և ԱՍԽՀ Ղազախի գավառների միջև առկա ամենասուր տարածքային վեճը Շնող-Այրումի շրջանի հողատարածքների պատկանելության խնդիրն էր: Ընդհանուր առմամբ, այդ շրջանում վիճելի էր համարվում 15.659 դեսյատին¹³ տարածք, որից 6751 դեսյատինը անտառներ էին, 3621 դեսյատինը՝ ամառային արոտավայրեր, իսկ մնացած մասը՝ անասնապահական ձմեռանոցներ և գյու-

¹¹ ՀԱՍ., ֆ. 114, ց. 2, գ. 45, թ. 54-55:

¹² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 222, թ. 2-10, ց. 2, գ. 45, թ. 83 և շրջ., գ. 98, թ. 86, 90 և շրջ., գ. 140, թ. 23-25:

¹³ 1 դեսյատինը հավասար է 1,09 հեկտարի:

դատնտեսության համար նպաստավոր հողատարածքներ: Այդ տարածքի վրա գտնվում էր 34 գյուղ ու գյուղակ, ուր բնակվող թուրքերի թիվը 4124 էր (771 ծուխ): 1923 թ. ապրիլին Դիլիջանի և Ղազախի գավառների վարչատնտեսական սահմանագծում անցկացվեց, որը հաստատվեց Անդրկենտրոնական կազմում գտնվող գավառների հողային վեճերը որոշող հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 28-ի նիստում: Որոշման համաձայն Շնող-Այրումի շրջանում գտնվող 5000 դեսյատին հողատարածքը ՀՍԽՀ Դիլիջանի գավառից հանձնվեց ԱՍԽՀ Ղազախի գավառին¹⁴: Սակայն այս որոշման հիման վրա սահմանագատում չկատարվեց: 1923 թ. մայիսի 14-ին Անդրկենտրոնական նախագահության որոշմամբ Դիլիջանի և Ղազախի գավառների միջև վեճերը որոշող հատուկ տեղական հանձնաժողովի ղեկավար նշանակվեց Ս. Յաղուբովը, ում հանձնարարվեց քննություն կատարել և 2 շաբաթվա ընթացքում Կենտրոնական ուղարկել վիճելի հարցերի վերաբերյալ կայացված որոշումները¹⁵: Այդուհանդերձ, իրավիճակը շարունակում էր լարված մնալ:

1925 թ. հունիսին տարածաշրջան գործուղվեցին Հողհանձնաժողովի աշխատակիցներ Յա. Կոչետկովը և Վ. Չխենկելին, իսկ նույն թվականի օգոստոսին՝ անտառային տեղամասերի հատուկ փորձագետներ¹⁶: Բանն այն է, որ 1923-1924 թթ. Ղազախի հողաշինարարական խմբի կազմած հատակագիծը հիմնված չէր 1923 թ. ապրիլի 28-ի որոշման վրա, և Խորհրդային Ադրբեջանն ապօրինաբար տիրացել էր ավելի մեծ հողատարածքի, քան նախատեսվում էր նշված որոշմամբ: Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչները, ահաբեկելով անտառապետին, խախտել էին 1923 թ. որոշված սահմանը և գրավել շուրջ 7000 դեսյատին տարածք: Շա-

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 195, ֆ. 112, ց. 2, գ. 31, թ. 36:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 131:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 195:

րունակելով ապօրինի գործողությունները՝ աղբբեջանցիները Ղազախի գավառի հաշվին իրենց ձեռքբերումը հասցրել էին մինչև 11.800 դեսյատինի¹⁷: ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմատի բազմաթիվ դիմումների հիման վրա Հայկենտգործկոմի նախագահությունը 1925 թ. հոկտեմբերի 13-ին որոշեց դիմել Անդրկենտգործկոմին՝ առաջարկելով մինչև սահմանագծումը դադարեցնել հողաշինարարությունը Շնող-Այրումի շրջանում և ապօրինի գործողությունների համար պատասխանատվության ենթարկել Ղազախի հողաշինարարական խմբին: Հայկական կոդմի կարծիքով՝ 1923 թ. ապրիլի 28-ին որոշված սահմանագիծը պետք է անցկացվեր երկու հանրապետությունների լիազորների ներկայությամբ, և միաժամանակ Դիլիջանի ու Ղազախի գավառների միջև սեպաձև մտնող համահավասար հողամասի փոխանակություն կատարել: Այսինքն՝ 4000 դես. տեղամասի դիմաց ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն առաջարկում էր տարածքով ու բնակչության թվով համահավասար տեղամաս ստանալու և Բաշքենդի շրջակայքում: Այս դեպքում խնդիրն այն էր, որ Շնող-Այրումի շրջանի թուրք և Բաշքենդի շրջանի հայ բնակչությունը մերժում էին տեղափոխվել հարևան հանրապետություններ¹⁸: Փաստորեն, ՀՍԽՀ իշխանությունները մտավախություն ունեին, որ ազգագրական հիմքի վրա կատարված այս սահմանագատումը հետագայում կարող է կրկին բարդություններ առաջացնել վարչական վերաբաժանման ժամանակ և, բացի այդ, սեպաձև խրվելով Հայաստանի տարածքում, աղբբեջանաբնակ գյուղերը «սովորության համաձայն» ապագայում կփորձեին հայկական գյուղերի հաշվին ընդլայնել իրենց հողատարածքները:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 31, թ. 36:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 32-37:

1925 թ. նոյեմբերի 2-ի նիստում Անդրկենտրոնական հող-
 հանձնաժողովը, քննելով հարցի վերաբերյալ եղած նյութերը,
 եկավ այն եզրակացության, որ խնդրի վերջնական լուծման հա-
 մար անհրաժեշտ է շուտափույթ նիստ հրավիրել՝ երկու հանրա-
 պետությունների հողժողովուրդների մասնակցությամբ: Դրանից հե-
 տո նոյեմբեր ամսվա ընթացքում հողհանձնաժողովը մի քանի
 անգամ հարցը վերանայելու համար նիստեր հրավիրեց, որոնց
 Ադրբեջանի ներկայացուցիչը չժամանեց: ԱՍԽՀ հողժողովում Դ.
 Բունիաթզադեն ներկայացավ միայն 1927 թ. հունվարի 11-ին Ս.
 Կասյանի գլխավորությամբ տեղի ունեցած Անդրդաշնության
 կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, ան-
 տառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողովի և
 նույն օրը տեղի ունեցած Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագա-
 հության նիստերին, որոնց ՀՍԽՀ-ի կողմից մասնակցում էր հող-
 ժողովում Ա. Երզնկյանը¹⁹: Այդ որոշման համաձայն Շնող-Այրումի
 շրջանի ամբողջ տարածքը (11659 դեսյատին) ճանաչվեց Ղազա-
 խի գավառի մաս, իսկ շրջանին կից անտառի վիճելի տարածքը
 (4000 դեսյատին)՝ Դիլիջանի մաս: Միևնույն ժամանակ, նկատի
 ունենալով, որ ՀՍԽՀ Բաշքենդ գյուղն այդ դեպքում կհայտնվեր
 Ղազախի գավառում, որոշվեց առանձնացնել մի հողաշերտ՝
 ամառային արոտավայր, որը տարածքային առումով գյուղը կկա-
 պեր Դիլիջանի հետ: Սակայն հենց նույն օրը որոշումը չեղյալ հա-
 մարվեց, քանի որ Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Երզնկյանն այս
 հարցը կապում էր ՀՍԽՀ և ԱՍԽՀ միջև Ալ լճեր ամառային արո-
 տավայրի 12.000 դեսյատին տեղամասի համար ընթացող վեճի
 հետ, որը նախատեսվում էր հանձնել Նոր Բայազետի գավառին²⁰:
 Նշենք, որ կողմերը դեռևս 1923 թ. ապրիլից Անդրդաշնության

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 195-196:

²⁰ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1136, թ. 17 և շրջ.:

ԿԳԿ-ի նիստերում արձարծվող այս հարցի առնչությամբ կրկին համաձայնության չեկան։ Նշյալ հարցի վերաբերյալ վերջնական համաձայնություն կայացվեց Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում, որտեղ որոշվեց հաստատել 1927 թ. հունվարի 11-ին կայացած համաձայնությունը²¹։ Նշված որոշմամբ Բաշքենդը ՀՍԽՀ-ի հետ էր կապվելու նեղ հողաշերտով, որը հետագայում անցավ Ադրբեջանին²²։

Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն քայլեր ձեռնարկեց կայացված որոշումը կենսագործելու նպատակով։ 1929 թ. ընթացքում մասնավորապես Շնող-Այրումի անտառային շրջաններում տեղադրվեց սահմանային 45 տեղանշան՝ պլանով նախատեսված 40 կմ երկարության վրա։ Պատրաստվել էր նաև համապատասխան նախագիծ՝ Բաշքենդ գյուղը հարակից տարածքներով ՀՍԽՀ-ին միացնելու համար։ Հետագոտվել էր նշված գյուղի և Շնող-Այրումի գյուղընկերության հողօգտագործման դրությունը, տեղում քննվել և պլանի մեջ էր ներառվել վիճելի 4844 հեկտար տարածքը։ Կենտգործկոմի որոշմամբ նախատեսվում էր նաև Շնող-Այրումի շրջանի հողերից օգտագործման համար մի փոքր մաս հատկացնել Բաշքենդ գյուղի բնակիչներին։ Սակայն, ինչպես ակնհայտ էրևում է Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1929 թ. հուլիսի 20-ի նիստի որոշումից, պատճառաբանելով շրջանում հողի սակավ լինելը, մերժվեց յուրաքանչյուր շնչին գոնե 0,75 հեկտար տարածք տրամադրելու առաջարկը²³։

Սուր վեճեր գոյություն ունեին նաև Շնող-Այրումի շրջանին սահմանակից Լառանձին գյուղերի միջև գտնվող հողատարածքների համար, որոնց լուծումը, կապված հողհանձնաժողովի աշխատանքների ոչ ճիշտ կազմակերպման, երբեմն թույլ տրված սխալ-

²¹ ՀԱԱ ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 78։

²² Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 182։

²³ ՀԱԱ ֆ. 112, ց. 1, գ. 1412, թ. 37 և շրջ.։

ների և ապօրինությունների հետ, երկարաձգվում էր: Այսպես՝ 1922 թ. սահմանային վեճեր գոյություն ունեին հայկական և մուսուլմանական Թաթլու, Չախմախլի (ԱՍԽՀ) և Լալիգեղ (Լալաքենդ) (ՀՍԽՀ), գյուղերի, Կոթի (ՀՍԽՀ) և Դաշսագլի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև «Կարաչալ» տեղամասի համար՝ 304 դեսյատին տարածքով, Կողբ (ՀՍԽՀ) և Շիխլի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև «Չամչա» (փաստաթղթերում հանդիպում է նաև «Չոմչա» տարբերակով) տեղամասի համար՝ 940 դեսյատին տարածքով, Դովեղ (ՀՍԽՀ) և Քյամարլի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև «Բաղման-ջալախ» կոչվող տեղամասի նկատմամբ և «Աջի» (ռուսերեն՝ Аджик) տեղամասը՝ 1002 դեսյատին տարածքով, Բարանա (ՀՍԽՀ) և Ղայմախլի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև²⁴:

Վերը թվարկված գյուղերի միջև վիճելի հողատարածքների պատկանելության հարցը մանրամասն քննարկվեց Տավուշի, Քարվանսարայի և Ղազախի գավառների սահմանային շրջանների վեճերը կարգավորող հանձնաժողովի 1922 թ. մայիսի 27-ի նիստում, որտեղ թվում էր, թե վերջնականորեն լուծում ստացրեց քննարկվող հարցերին՝ մասնավորապես հայկական և մուսուլմանական գյուղերի միջև ծագած վեճերին, որն առավել խնդրահարույց էր: Բանն այն էր, որ մուսուլմանները գրավել էին հայերին պատկանող, բայց իրենց տիրույթների մեջ խրված հողերի մեծ մասը և հրաժարվում էին վերադարձնել: Նիստում որոշվեց հայերին վերադարձնել իրենց հողակտորները, իսկ մուսուլմաններին հնարավորություն ընձեռել մինչև բերքի հավաքումն օգտվել հայկական հողերից, որից հետո վերադարձնել: Այս և մյուս հողատարածքների հարցերին նիստում որոշակի լուծում ստացավ, որն ամրագրվեց Անդրդաշնության Միութենական

²⁴ Նույն տեղում, գ. 168, թ. 26 և շրջ.:

խորհրդի նախագահության 1922 թ. մայիսի 29-ի նիստում²⁵: Միևնույն ժամանակ առաջարկվեց տեղերում ստեղծել առանձին հարցերի կարգավորման խառը հանձնաժողովներ:

Սակայն խնդիրն այսքանով չավարտվեց: 1922 թ. հունիսի 6-ին Ադրբեջանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի միջնորդությամբ Միութենական խորհուրդը որոշեց վերանայել հողային վեճերի մասին կայացված որոշումները²⁶: Արդեն նույն թվականի հոկտեմբերին 30-ին տեղի ունեցած ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմի նախագահության նիստում որոշվեց ստեղծել նոր հանձնաժողով՝ Գ. Օրջոնիկիձե, Ն. Նարիմանով, Ա. Մյասնիկյան կազմով²⁷: Միևնույն ժամանակ արձանագրվեց, որ Միութենական խորհրդի մայիսի 29-ի նիստի որոշումները կյանքի չեն կոչվել: Սա ակնհայտորեն ադրբեջանական իշխանությունների վարած «հետևողական» աշխատանքի արդյունքն էր: Այդ էր պատճառը, որ գյուղերի միջև գտնվող հողատարածքների հարցի լուծումը երկարաձգվեց մինչև 1920-ական թվականների վերջը: Ընդ որում, գյուղերի միջև վեճերի ծագման նախապատմությունը ներկայացնող տվյալներից ակնհայտ երևում է, որ հաճախ վեճերն առաջանում էին ադրբեջանցի խոշոր հողատերերի (փաստաթղթերում նշվում է կալվածատերեր) տգիտությամբ, ովքեր իրենց հողակտորները վաճառում էին հայերին, իսկ հետո առանց հիմքի հետ էին պահանջում²⁸:

1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին տեղի ունեցած Անդրկենտգործկոմի նախագահության նիստում որոշվեց Կողբ (ՀԽՍՀ) և Շիրակի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև վիճելի համարվող «Չամչա» տեղամասը տալ շիրակցիներին: Սակայն այս որոշման դեմ հանդես եկավ

²⁵ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 84, թ. 1:

²⁶ Хармандарян С., Ленин и становление Закавказской федерации 1921-1923 гг., Ереван, 1969, с. 278:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 35, թ. 50 և շրջ.:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 46 և շրջ.:

ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն՝ պատճառաբանելով կողբեցիների սակավահող լինելը և խնդրեց հարցը վերանայել: Արդյունքում՝ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահությունը 1924 թ. մարտի 17-ին որոշեց վերանայել որոշումը: Սահմանվեց, որ հարցի վերաբերյալ Կենտրոնականի հողային վեճերը որոշող կենտրոնական հանձնաժողովի կայացրած որոշումը վերջնական և անբեկանելի կլինի²⁹: Քննելով երկու գյուղերի հողերի քանակի, չափի և բնակչության վիճակի վերաբերյալ ներկայացված նյութերը՝ հողհանձնաժողովի 1924 թ. հոկտեմբերի 27-ի նիստում որոշվեց տեղամասը հանձնել Կողբին³⁰:

Հայկական Դովեղ և ադրբեջանական Քյամարլի գյուղերի միջև վիճելի համարվող «Բաղմանչալախ» տեղամասի հարցը քննարկվեց 1923 թ. սեպտեմբերի 28-ին Դաշնության գավառների միջև սահմանները որոշող հանձնաժողովի նիստում, որտեղ որոշվեց տեղամասը հանձնել Դովեղին: Այս որոշումը դժգոհության բերեց ընդունվեց քյամարլեցիների կողմից³¹: Արդյունքում՝ 1925 թ. որոշվեց տեղամասը հավասարապես բաժանել կողմերի միջև:

Հատկապես դժվար էր հայկական Բարանա և ադրբեջանական Կայմախլի գյուղերի միջև գտնվող 1002 դեսյատին տարածքով «Աջի» տեղամասի հարցը, որը 1918-1920 թթ. գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետության կազմում³²: Տարածքին տիրելու դեպքում Ադրբեջանը հնարավորություն կունենար Հայաստանի հյուսիսարևելյան տարածքները կտրել միմյանցից: Բացի այդ՝ այստեղի անտառները բավականին ծառաշատ էին, իսկ արոտավայրերը՝ անասնապահության համար չափազանց հարմար: Ի

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 38 և շրջ.:

³⁰ Нифталиев И., Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010, с. 187.

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 39, գ. 143, թ. 95 և շրջ.:

³² Խաչատրյան Կ., Բաղալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 182:

վերջո, Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի 1924 թ. հոկտեմբերի 31-ի որոշմամբ տեղամասի հյուսիսարևելյան մասը՝ 612 դեսյատին տարածքով, հանձնվեց ԱՍԽՀ-ին, իսկ հարավարևմտյան՝ 390 դեսյատին տարածքով, ՀՍԽՀ-ին³³: Ադրբեջանը հավակնություններ էր հանդես բերում նաև Լալիգեղ և Չախմախլի գյուղերի միջև տեղակայված 69 դեսյատին տարածքի նկատմամբ: 1922 թ. սկսած քննարկումները հանգեցրին նրան, որ 1924 թ. հոկտեմբերի 8-ին որոշվեց այն թողնել Դիլիջանի գավառի սահմաններում³⁴: Ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ նաև սյդ շրջանում գտնվող և Դիլիջանի գավառին պատկանող Սոֆլու, Բարխուդարլու և Վերին Աքսիբարա (Ոսկեպար) գյուղերը՝ ընդհանուր 3104 դեսյատին տարածքով, որոնք Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հողային և անտառային վեճերը լուծող տեղական հանձնաժողովի 1929 թ. հուլիսի 19-20-ի որոշմամբ հանձնվեցին Դիլիջանի գավառին³⁵:

Թեև Անդրկենտգործկոմի նախագահության գործունե միջամտության արդյունքում 1929 թ. ընթացքում ՀՍԽՀ-ի հյուսիսարևելյան սահմանում առկա տարածքային վեճերի հիմնական մասը «լուծվել» էր, այդուհանդերձ գոյություն ունեին մասնակի վեճեր, որոնց լուծումը երկարաձգվեց մինչև Անդրդաշնության լուծարումը:

1930-ական թվականների սկզբներին ադրբեջանցիները հավակնություններ ներկայացրեցին ՀՍԽՀ Շամշադինի և ԱՍԽՀ Գետաբեկի շրջանների միջև գտնվող անտառային տարածքի նկատմամբ: Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի կայացրած որոշման համաձայն 1930 թ. այդ տարածքը ՀՍԽՀ մաս էր հանդիսանում, որն ամրագրվել էր 1932 թ. հրատարակված պետական քարտեզում:

³³ Нифталиев И., узв. узл., էջ 187:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 192:

³⁵ Նույն տեղում:

Աղբբեջանական կողմը տարբեր քայլերի էր դիմում՝ հաստատված սահմանագծի խախտմանը հասնելու համար: Բանն այնտեղ հասավ, որ 1936 թ. հունիսին երկու կողմերի մասնակցությամբ հանձնաժողով կազմվեց, որը տեղում քննարկեց Շամշադինի և Գետաբեկի շրջանների միջև առկա հողային-անտառային վեճերը և համապատասխան որոշում կայացրեց: Արդյունքում՝ որոշվեց շրջանների սահմանափափման համար հիմք ընդունել 1930 թ. Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի կայացրած որոշումը³⁶:

Ի դեպ, Խորհրդային Հայաստանի հյուսիսարևելյան հատվածում 1930-ական թվականների կեսերին վիճելի էր համարվում ՀՍԽՀ Իջևանի և ԱՍԽՀ Ղազախի շրջանների համապատասխանաբար Բաղանիս և Բաղանիս-Այրում գյուղերի միջև գտնվող Թարաքյամազարի հողակտորը: Խնդիրը կարգավորելու նպատակով ստեղծված Հայկական և Աղբբեջանական ԽՍՀ կենտգործկոմների միացյալ հանձնաժողովը 1937 թ. սեպտեմբերի 13-ին որոշեց 30 հա տարածքով Թարաքյամազարի վիճելի հողամասը հանձնել Իջևանի Բաղանիս գյուղի օգտագործմանը, իսկ Իջևանի շրջանի ամառային արոտավայրերից 120 հա հանձնել Ղազախի Բաղանիս-Այրում գյուղի օգտագործմանը: Նշված որոշումը հաստատվեց ՀԽՍՀ ԿԳԿ-ի նախագահության 1937 թ. հոկտեմբերի 16-ի նիստում: Հանրապետության հողժողովումին հանձնարարվեց 10 օրվա ընթացքում իրականացնել կայացված որոշումը³⁷:

Այսպիսով՝ Անդրկովկասյան դաշնության օրոք, բազմաթիվ քննարկումներից հետո, ի վնաս հայկական շահերի և Խորհրդային Հայաստանին պատկանող տարածքների կորստի հաշվին «լուծում տրվեց» հանրապետության հյուսիսարևելյան սահման-

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 687, թ. 9, 13:

³⁷ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 328, թ. 2:

ներում գոյություն ունեցող տարածքային վեճերին: Դրա հետևանքով Խորհրդային Հայաստանը և նրա իրավահաջորդը հանդիսացող Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը հայտնվեցին ռազմավարական տեսակետից աննպաստ պայմաններում:

• • •

Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին հայկական իշխանությունը տարածվում էր նաև Ելիզավետպոլի նահանգի Ջնանշիրի գավառի արևմտյան բարձրլեռնային Մեծ և Փոքր Ալ լճերի (Ալազյուլյար) վրա՝ շուրջ 260 քառ. կմ տարածությամբ³⁸: 1923 թ. հայկական կողմը հարց բարձրացրեց կցելու այդ տարածքը Նոր Բայազետի գավառին, ինչը հիմնավորվում էր վարչական կառավարման նպատակահարմարությամբ: 1923 թ. ապրիլի 23-ին հարցը քննարկվեց Անդրկենտրոնական նախագահության կողմից, սակայն խնդիրը մնաց չկարգավորված: 1926 թ. օգոստոսի 10-ին ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն Անդրդաշնության ԿԳԿ-ին խնդրեց արագացնել հարցի կարգավորումը: Հոկտեմբեր-դեկտեմբերին Դաշնության կենտրոնականին կից Հոդային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովը մի շարք հարցումներ ուղարկեց ՀՍԽՀ և ԱՍԽՀ իշխանություններին: Ադրբեջանական կողմը փորձում էր հիմնավորել Քրդստանի քոչվորների՝ այդ տարածքներից օգտվելու անհրաժեշտությունը: Ալ լճերի ամառային արոտավայրի պատկանելության հարցն այնուհետև քննարկվեց Հողհանձնաժողովի 1927 թ. հունվարի 11-ի նիստում, սակայն կողմերի սկզբունքային տարաձայնությունների պատճառով համաձայնություն չկայացավ³⁹: Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում, Դաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների սահմանային խնդիրներին առնչվող հարցե-

³⁸ Խաչատրյան Կ., Բաղսլյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 177:

³⁹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1136, թ. 8-9, 13, 16, 21:

րի թվում քննարկվեց նաև արոտավայրի հարցը, ուր որոշվեց ամբողջ վիճելի տարածքը հանձնել Քրդստանի գավառին⁴⁰:

Նշված որոշումը Խորհրդային Հայաստանում միանշանակ չընդունվեց: Այսպես՝ 1930 թ. նոյեմբերի 12-ին ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ին ուղղված գրությունում հանրապետության Հողժողկոմատը բողոքում էր, որ արոտավայրի վերաբերյալ Անդրկենտրոնականի որոշումը կայացվել է առանց տեղում գնություն-ուսումնասիրություն կատարելու, տեղական գործկոմների ու ժողկոմատի կարծիքը հարցնելու: Շեշտվում էր, որ սեպի նման ՀՍԽՀ-ի մեջ մտած նշյալ տարածքը «յուր դիրքով, ջրային պայմաններով և այլն միանգամայն կտրված է Խ. Ադրբեջանի սահմանակից բոլոր շրջաններից (Քրդստան) և Բասարգեչարի շրջանի շարունակությունն ու անբաժան մասն է կազմում: Նրա ռացիոնալ օգտագործումը (խոտհարքներ ու ջրեր) կապված է Բասարգեչարի շրջանի գյուղերի հետ»: Վերջում ժողկոմատն առաջարկում էր միջնորդել Անդրկենտրոնականի առջև՝ հարցն քնդհանուր կարգով վերաքննարկելու համար: Այդ նպատակով առաջարկվում էր ՀՍԽՀ հողժողկոմատի մասնակցությամբ տեղում գնություն և մանրամասն ուսումնասիրություն կատարել, լսել տեղական գործկոմների կարծիքներն ու առարկությունները⁴¹:

Սակայն ՀՍԽՀ հողժողկոմատն իր առաջարկներում հապաղել էր: Բանն այն է, որ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հետուկ հանձնաժողովն Ալ լճերի տարածքում սահմանագծման աշխատանքներն արդեն ավարտել էր: Ելնելով այդ իրողությունից՝ ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի փոքր նախագահության 1930 թ. դեկտեմբերի 17-ի նիստում որոշվեց «հարցը համարել սպառված»⁴²: Փաստենք, նշված տարածքը, բացի տնտեսական հարմարություններից,

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 78:

⁴¹ Նույն տեղում, գ. 551, թ. 8:

⁴² Նույն տեղում, թ. 7:

Խորհրդային Ադրբեջանին նաև ռազմավարական առավելություններ էր ընձեռում Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ:

...

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրով Խորհրդային Հայաստանի մաս հանդիսացող Ելիզավետպոլի նահանգը Ջանգեզուրի գավառը 1921 թ. հոկտեմբերին հայ և ադրբեջանցի բոլշևիկների կողմից քողարկված կերպով բաժանվեց ՀՍԽՀ-ի և ԱՍԽՀ-ի միջև: Գավառի՝ հիմնականում մահմեդականներով բնակեցված արևելյան մասը մտավ ԱՍԽՀ Ղուբաթլուի գավառի, իսկ հայաբնակ արևմտյան մասը՝ ՀՍԽՀ Ջանգեզուրի գավառի մեջ⁴³:

ՀՍԽՀ-ի և ԱՍԽՀ-ի միջև գոյություն ունեցող սահմանային խնդիրներին լուծում տալուն ուղղված իրական քայլեր սկսվեցին իրականացվել 1922 թ.: 1922 թ. փետրվարի 8-ին Ջանգեզուրի գավառային գործկոմին ուղղված գրությամբ ՀՍԽՀ արտգործժողկոմ Ա. Մոավյանը և ժողկոմատի քաղաքական բաժնի վարիչ Պ. Յակուլյանը տեղեկացնում էին, որ արտաքին գործերի ժողկոմատը մտադիր է առաջիկայում «վերջնականապես որոշել սահմանային հարցը Ադրբեջանի հետ» և խնդրում է համապատասխան գեկուցազիր պատրաստել՝ անդրադառնալով Ջանգեզուր վերադարձած մահմեդականների քանակին, հայերի և մահմեդականների միջև եղած հարաբերություններին, Ղուբաթլուի գավգործկոմի, Քրդստանի հետ տեղական հայկական իշխանությունների ունեցած փոխհարաբերություններին, խնդրի լուծման սեփական առաջարկներ պատրաստել, ինչպես նաև տեղեկացնել, թե «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև որ սահմանը Ջանգեզուրում պիտի

⁴³ Մանրամասն տե՛ս Սուքիասյան Հ. Կ., Ջանգեզուրի գավառի բաժանումը 1921 թվականին. Ջանգեզուրում Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջպետական սահմանի ձևավորման պատմությունից, «Վեմ», 2014, N 4, էջ 152-159:

համարել ամենից շատ համապատասխանողը տեղական պայմաններին»⁴⁴:

Բանն այն է, որ ՀՍԽՆ Ձանգեզուրի և ԱՍԽՆ Ղուբաթլուի գավառների միջև շարունակական վեճեր էին ընթանում հողային և վարչական սահմանների անորոշության պատճառով: Մասնավորապես սուր հակասություններ գոյություն ունեին Տանձաբերի շրջանի և Շուտնուխի շրջանի անտառաշերտի պատկանելության հարցում: Ձանգեզուրի տեղական ղեկավարները Երևան ուղարկած նամակներում ու զեկուցագրերում զգուշացնում էին, որ Տանձաբերի շրջանն Ադրբեջանին անցնելուց հետո Կապանի տարածաշրջանն «ընդմիջտ բաժանվում է Բուն Ձանգեզուրից և Սիսիանից»: Շուտնուխի անտառը Ձանգեզուրի համար ուներ ոչ միայն տնտեսական, այլև ռազմավարական կարևորություն: Այն գավառի բնակչության վայտի կարևոր շտեմարանն էր: Անտառի միջով էր անցնում նաև Գորիս-Կապան խճուղին:

1922 թ. հուլիսի 3-ին ՀՍԽՆ ԿԳԿ-ի նախագահ Ս. Համբարձումյանին ուղղված զեկուցագրում ներկայացնելով Ղուբաթլուի հետ սահմանում գոյություն ունեցող իրավիճակը՝ Ձանգեզուրի գավգործկոմի Հողային բաժնի վարիչ Մինասյանն առաջարկում էր շտապ լուծել գավառի հողային և վարչական սահմանների հարցը: Ձեկուցագրի վերջում նա մատնանշում էր, որ, առանց այս հարցերի կանոնակարգման, երկու շրջանների միջև «նորմալ կյանք և բարյացակամ հարաբերություններ լինել չեն կարող»⁴⁵: Բանն այն է, որ Ղուբաթլուի շրջանի ղեկավարությունը և նրան ձայնակցող Ադրբեջանի ԿԳԿ-ն տեղի-անտեղի Ձանգեզուրի սահմանամերձ բնակավայրերում ապրող հայ գյուղացիներին պար-

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 156, թ. 1 և շրջ.:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 123, թ. 5 և շրջ.:

բերաբար մեղադրում էին սահմանախախտման և սեփական տարածքում ոչ օրինական գործունեություն ծավալելու մեջ⁴⁶:

Ադրբեջանական իշխանություններն ամենատարբեր քայլերի էին դիմում՝ Զանգեզուրի գավառի անգամ փոքրաթիվ մուսուլմանական բնակչություն ունեցող գյուղերն Ադրբեջանին բռնակցելու նպատակով: Մասնավորապես՝ 1921 թ. սկսած Զանգեղանի գավառը կոմունիստական իշխանություններ էր հանդես բերում Մեղրու շրջանի Ալյարա և Թղուբ սակավամարդ գյուղերի նկատմամբ: Ադրբեջանական իշխանությունների հրահրմամբ նշված գյուղերի մուսուլման բնակիչները հրաժարվում էին ենթարկվել ՀՍԽՆ տեղական իշխանություններին, վճարել հարկերն ու տուրքերը: Սա այն դեպքում, երբ շրջանի ղեկավարությունն ունեցած սուղ միջոցներից սերմացու և անհրաժեշտ պարագաներ էր հատկացնում նշյալ գյուղերին⁴⁷: Նման քայլերով ադրբեջանցիները հող էին նախապատրաստում վիճելի ճանաչված տարածքների պատկանելության հարցն իրենց օգտին լուծելու նպատակով:

1923 թ. հուլիսի 7-ին ԱՍԽՆ ԿԳԿ-ն ղեկրետ հրապարակեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ (ԼՂԻՄ) կազմավորելու մասին: Նույն օրը տեղի ունեցած ԼՂԻՄ-ի և Քրդստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովի նիստում որոշվեց նաև կազմավորել ինքնավար Քրդստան, որի սահմանները պետք է որոշվեն ԼՂԻՄ-ի սահմանների հաստատումից հետո: Արդեն հուլիսի 16-ին Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի նախագահությունը որոշում ընդունեց քրդերով բնակեցված տարածքներում Քրդստանի գավառ (այսպես կոչված «Կարմիր Քրդստան») կազմավորելու մասին: Ակնհայտ էր, որ Ղուբաթլուի գավառի հիմքի վրա ստեղծվող «Կարմիր Քրդստան» անվանումով արհեստական վարչական

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 7 և շրջ.:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 62, թ. 16-18, ց. 2, գ. 19, թ. 26-27:

միավորի միջոցով ադրբեջանական իշխանությունները ձգտում էին բացառել ՀՍԽՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի միջև անմիջական ցամաքային կապի առկայությունը: Նշենք, որ 1920-ականների սկզբներին հայկական նշյալ երկու պետական կազմավորումների անմիջական ցամաքային կապը փաստող բազմաթիվ վկայություններ կան: Փաստորեն, նպատակային քաղաքականության արդյունքում Ադրբեջանը ոչ միայն նորանոր հողատարածքներ յուրացրեց տարածքային տեսակետից առանց այն էլ բզկտված Խորհրդային Հայաստանից, այլև բացառեց ԼՂԻՄ-ի հետ նրա տարածքային կապը⁴⁸:

Արխիվային վավերագրերը փաստում են, որ Խորհրդային Հայաստանում ամեննին չէին հաշտվել նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի՝ ՀՍԽՀ-ի և ԱՍԽՀ-ի միջև բաժանման փաստի հետ: Ասվածի վկայությունն է 1923 թ. օգոստոսի 30-ին ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմատի Հոդային բաժանմունքի կողմից հանրապետության ԿԳԿ-ի համար պատրաստած զեկուցագիրը ՀՍԽՀ Զանգեզուրի գավառի սահմանների մասին: Այն ստացել էր Զանգեզուրի գավգործկոմի նախագահության հավանությունը⁴⁹: Փաստաթղթի վերջում դրված է հողժողկոմ Արամայիս Երզնկյանի, ժողկոմատի Հոդային բաժնի վարիչ Խաչատուր Ավդալբեկյանի և ժողկոմասի գործավարի ստորագրությունները: Ամենայն հավանականությամբ, հեղինակը Խ. Ավդալբեկյանն էր: Զեկուցագրին կից եղել է նաև համապատասխան քարտեզ: Հայաստանի ազգային արխիվում մեզ չի հաջողվել գտնել այդ քար-

⁴⁸ Մանրամասն տե՛ս Բաբայան Դ., Կարմիր Քրդստան. կազմավորման և լուծարման աշխարհաքաղաքական ասպեկտները, «21-րդ ԴԱԸ», 2005, N 4, էջ 83-106, Խաչատրյան Կ., ԼՂԻՄ-ի կազմավորումը և նրա տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թթ., «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», N 15, Երևան, 2014, էջ 195-196:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 11, թ. 42-43:

տեղը: Ջեկուցագրի պատճենը որպես «ի գիտություն» օգտատուի 31-ին ուղարկվել է ՀՍԽՀ ներքին գործերի ժողկոմատին⁵⁰:

Ջեկուցագրում առաջարկվում էր սահմանային վեճերը լուծող Անդրկենտգործկոմի հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցող ՀՍԽՀ ներկայացուցիչներին հանձնարարել Զանգեզուրի գավառի դեպքում հասնել հետևյալ նպաստավոր սահմանագծի հաստատմանը. «Հարավից Արաքս գետը (պարսկական սահման), արևելքից (Խորհրդային Ադրբեջան)՝ Հազարու գետը Արաքսի հետ խառնվելուց սկսված մինչև Ադ-Օղլան գետի միացման կետը՝ Ծիծեռնավանքի մոտ: Վերջին կետից սահմանն արևմուտք ձգվող ուղիղ գծով միանում է Կուճի-Ղովշան (6721) գագաթի հետ և ապա 6554, 9219 և 10.482 բարձունքների ուղղությամբ ձգվող լեռնաշղթայի գծով միանում է Մըխթոբյան շղթայի հետ և Դալիդադից (11.906) սկսած հին սահմանը նախ Զաքրայիլի և ապա Դարալագյազի ու Նախիջևանի գավառների հետ պահում է անփոփոխ՝ մինչև Կարճևանի լեռները, որտեղ սահմանագիծը լեռնաշղթայով և ուղիղ գծով Կալնեկ (7.075) գագաթի վրայով միանում է Արաքսին՝ Զանգեզուրի գավառի մեջ թողնելով Կարճևանի հարթությունը»⁵¹:

Այնուհետև նշյալ սահմանագիծն աշխարհագրական, վարչական և տնտեսական տեսակետից նպատակահարմար լինելը հիմնավորող մի շարք տրամաբանված փաստարկներ էր բերվում: Նախ նշվում էր, որ սահմանն անցնելու է անմատչելի լեռնագագաթների և խորը ձորերի միջով, ապա՝ շեշտվում, որ մատնանշված սահմաններում վարչական տեսակետից դյուրին կլինի գավառի կառավարումը, այն հանդիսանում է մեկ տնտեսական միավոր, ուստի նպատակահարմար չէ նրա կենտրոնում ընկած

⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 41:

⁵¹ Նույն տեղում, թ. 42:

անտառամասը երկու մասի բաժանել: Աննպատակահարմար էր համարվում «Կարմիր Քրդստանի» առանձնացումից հետո Ղուբաթլուի առանձին գավառի գոյությունը: Դրանով Կապանի շրջանը բուն Զանգեզուրին կապող միակ ճանապարհը դուրս էր մնում Զանգեզուրի գավառի վարչական սահմաններից, ինչն անթույլատրելի էր համարվում: Զեկուցագրում ընդգծվում էր, որ սահմանագծի ցանկացած տարբերակի դեպքում Սիսիանի, Կապանի ու Մեղրիի շրջաններում մնալու է մահմեդական բնակչություն, «որի կրթական-կուլտուրական աշխատանքի կապը նույն ապարատի ձեռքով միանգամայն անհրաժեշտ է»: Ըստ այդմ էլ փաստաթուղթն ավարտվում էր հետևյալ տողերով. «Խորհրդային կարգերում Ղուբաթլուի շրջանը չի կարելի գատել կարմիր Զանգեզուրից, որը վերջնականապես ազատագրվել է ազգայնական, կղերական ու կալվածատիրական տարրերից ու նրանց վարած քաղաքականությունից: Ղուբաթլուի շրջանի աննորմալ զուտումը կարող է ռեակցիա առաջ բերել Զանգեզուրի աշխատավորության մտքերի մեջ, իսկ նրա միացումը Զանգեզուրին կարող է միայն ուրախություն պատճառել դեռ մինչև այսօր մուլաների, աղսակալների ու կալվածատերերի ազդեցությունից չազատագրված Ղուբաթլուի շրջանի աշխատավորությանը, որի ներկայացուցիչներին գավառի իշխանության կազմի մեջ մտցնելու հեղափոխական քայլը պետք է կատարել օր առաջ»⁵²: Սակայն ՀՍԽՂ հողագործության ժողկոմատի առաջարկները կյանքի չկոչվեցին, դրանք չքննարկվեցին նույնիսկ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հանձնաժողովների շրջանակներում: Գերիշխող մտայնության պայմաններում նույնիսկ տեսականորեն չէր քննարկվում միութենական հանրապետությունների սահմանների փոփոխության հարցը:

⁵² Նույն տեղում, թ. 43:

«Կարմիր Քրդստան» կազմակերպելու մասին որոշումից հետո առաջնային խնդիր դարձավ վերջինի սահմանների որոշումը, այդ թվում՝ ՀՍԽՀ Ջանգեզուրի գավառի հետ սահմանագծի հստակեցումը: 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստում քննարկվեց Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի միջնորդությունը՝ Քրդստանի և Ջանգեզուրի գավառների սահմանային վեճերը կարգավորելու մասին: Կենտգործկոմի որոշմամբ այդ նպատակով ստեղծվեց համապատասխան հանձնաժողով՝ Գեորգի Ստուրոեայի նախագահությամբ և Քրդստանի ու Ջանգեզուրի գավառների գործկոմների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, որոնց հանձնարարվեց «լուծել նշված գավառների միջև գոյություն ունեցող բոլոր սահմանային վեճերը»⁵³: Մեկ ամիս չանցած՝ նոյեմբերի 12-ին, Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն որոշեց նշված գավառների սահմանագիծը որոշող մեկ այլ հանձնաժողով կազմել՝ այս անգամ Սիլվեստր Թողրիայի ղեկավարությամբ⁵⁴: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է պատմաբան Ա. Սահակյանը, այս իրողությունը «հետևանք էր այդ շրջաններում տիրող լարված դրության, որը երբեմն վերաճում էր ընդհարումների»⁵⁵:

1923 թ. դեկտեմբերի 17-ին Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստում քննարկվեց Ս. Թողրիայի զեկուցումն իր ղեկավարած հանձնաժողովի աշխատանքների մասին: Ջեկուցման վերաբերյալ կայացված որոշումից պարզվում է, որ սահմանային խնդիրների կարգավորման սկզբունքների հարցում հանձնաժողովի անդամների միջև տարակարծություններ էին եղել: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ որոշվեց նոր հանձնաժողով ստեղ-

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 173, К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы, Баку, 1989, с. 206:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 186:

⁵⁵ Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 177:

ծել՝ Մ. Օրախելաշվիլի (նախագահ), Ս. Լուկաշին, Ղ. Մուսաբեկով, Ս. Յադուբով, Ս. Կասյան (անդամներ) կազմով⁵⁶: Չնայած նորաստեղծ հանձնաժողովին վերջնական որոշում կայացնելու լիազորություն էր տրված, այդուհանդերձ, այս որոշմանը ևս վիճակված էր թղթի վրա մնալ:

Սահմանագծի անորոշ դրությունն անհանգստություն էր պատճառում զանգեգուրցիներին: Խնդիրն այն է, որ չէր դադարում Քրդստանի տարածքից տարբեր տվազակախմբերի կողմից սահմանակից հայկական գյուղերի վրա կատարվող պարբերական հարձակումներն ու թալանը: Զանգեգուրի գավգործկոմի բազմաթիվ դիմումների հիման վրա՝ ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն 1924 թ. մարտին սահմանախախտումների վերաբերյալ եղած նյութերը փոխանցեց երկու գավառների սահմանագիծը որոշող հանձնաժողովին⁵⁷: 1924 թ. մայիսի 14-ին Անդրկենտգործկոմը Զանգեգուրի և Քրդստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովին (նախագահ՝ Շ. Էլիավա) հանձնարարեց առկա խնդիրներին լուծում տալու նպատակով մայիսի վերջին տարածաշրջան մեկնել⁵⁸: 1924 թ. հունիսին հանձնաժողովը Զանգեգուրի և Քրդստանի գավառների սահմանագծման վերաբերյալ որոշում կայացրեց, որը 1924 թ. օգոստոսի 18-ին արժանացավ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հավանությանը⁵⁹: Այդուհանդերձ, այս ե նմանատիպ որոշումները գործնական քայլերի չհանգեցրին: Անդրկենտգործկոմը ձգձգում էր մասնագետ հողաչափերի գործուղումը, որոնք պետք է վերջնականապես որոշեին սահմանային գյուղերի վեճի առարկա հանդիսացող հողատարածքների պատկանելության հարցը: Այս պատճառով վեճեր և տարբեր թյուրիմացություններ էին լինում

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 143, թ. 27:

⁵⁷ Նույն տեղում, թ. 182:

⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 269:

⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 168, թ. 23 շրջ., 27 և շրջ.:

հայ և ադրբեջանցի գյուղացիների միջև⁶⁰: Նշված հանգամանքն առաջ էր բերում ՀՍԽՀ ղեկավարության դժգոհությունը:

Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների միջև սահմանների գծման համար կազմվել էր տեղական հանձնաժողով՝ Յա. Կոչետկովի նախագահությամբ և Հայաստանի ու Ադրբեջանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Հանձնաժողովը տեղում աշխատանքներ իրականացրեց 1926 թ. սեպտեմբերի առաջին կեսին, իսկ նրա կայացրած որոշումներն ամրագրվեցին 1926 թ. սեպտեմբերի 12-ին, 14-ին և 15-ին կայացած նիստերում ընդունված որոշումներով⁶¹: Նշված հանձնաժողովում՝ որպես ՀՍԽՀ հողժողկոմատի ներկայացուցիչ, ընդգրկվել էր նաև նշանավոր գրող, մասնագիտությամբ հողաշինարար Ակսել Բակունցը⁶²: Նրա կողմից Հողժողկոմատի հողվարչությանը ներկայացված գեկուցագրերը արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Զանգեզուրի գավառի սահմանագծման աշխատանքների վերաբերյալ⁶³:

1922 թ. Զանգեզուրից գավառից Մեղրու գավառի առանձնացումից հետո խնդրահարույց էր նաև ՀՍԽՀ Մեղրու և ԱՍԽՀ Կարյազինոյի (Ջաբրայիլ) գավառների միջև սահմանը: Անդրդաշնության կազմում գտնվող հանրապետությունների վարչատարածքային միավորների սահմանների ճշգրտման գործընթացի շրջանակներում Անդրկենտգործկոմի քարտուղար Ա. Շահվերդովը 1925 թ. սեպտեմբերի 25-ին դիմեց Հայկենտգործկոմին՝ հարցում կատարելով Մեղրու գավառի և Կարյազինոյի գավառի Զանգեզուրի գա-

⁶⁰ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 62, թ. 4, 6-9:

⁶¹ Հանձնաժողովի նշված նիստերի արձանագրությունները տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 437, թ. 7-11:

⁶² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 62, թ. 18:

⁶³ Մանրամասն տե՛ս Ղազարյան Գ., Ակսել Բակունցի մասնակցությունը Զանգեզուրի գավառի տարածքում հայ-ադրբեջանական սահմանը որոշող հանձնաժողովի աշխատանքներին (1920-ական թվականներ), «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», N 15, Երևան, 2014, էջ 218-226:

վառակի միջև հողային վեճերի առկայության մասին: Այդպիսին լինելու դեպքում առաջարկվում էր 5 վերստանոց քարտեզի վրա գծել ՀՍԽՀ հավակնությունները՝ կից ներկայացնելով համապատասխան հիմնավորումներ: Հոկտեմբերի 9-ին Հայկենտգործկոմը Թիֆլիս ուղարկեց ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմատի պատրաստած համապատասխան տեղեկանքը և կից քարտեզը: Հայտնելով, որ Մեղրու և Զանգեզուրի միջև լուծված չեն սահմանային վեճերը, ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն ներկայացնում էր սահմանի հայկական տարբերակի հետևյալ 3 հիմնավորումները.

1. Ներկայացվող սահմանագիծը հանդիսանում է ՀՍԽՀ հողժողկոմ Ա. Երզնկյանի և ԱՍԽՀ ժողկոմխորիի նախագահ Մ. Բաղիրովի միջև կայացած Զանգեզուրի սահմանաբաժանման սկզբունքային համաձայնության շարունակությունը: Առաջարկվում է սահմանն անցկացնել լեռնագագաթները միացնող լեռնաշղթաների ջրաբաշխ գծով, ինչը հետագայում կբացառի սահմանային վեճերի հնարավորությունը:

2. Առաջարկվող սահմանից արևմուտք (ՀՍԽՀ) ընկնող տարածքները հիմնականում ձմեռային արոտատեղեր էին, որոնք փաստացի օգտագործվում էին Կապանի և Մեղրու շրջանների խոտհարքներ չունեցող գյուղերի բնակիչների կողմից: Առանց այդ արոտատեղերի կաթվածահար կլինեին նշյալ գյուղերի անասնապահությունը:

3. Սահմանը գծելիս հիմք էր ընդունվել նաև տարածքի ազգագրական պատկերը: Սահմանագծից արևմուտք էր ընկնում մահմեդականներով բնակեցված ընդամենը մեկ գյուղ՝ Նյուվադին:

Ելնելով այս ամենից՝ ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն Անդրկենտգործկոմին խնդրում էր համապատասխան որոշում կայացնել նշված գա-

վառների միջև վերջնական սահմանագծի հաստատման վերաբերյալ⁶⁴:

1926 թ. դեկտեմբերի 16-ին Անդրկենտրոնական հողահանձնաժողովի նախագահ Ս. Կասյանին ներկայացված հաշվետվությունում հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ Յա. Կոչետկովը հայտնում էր, որ իր ղեկավարած հանձնաժողովը (անդամներ՝ ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ, Զանգեզուրի գավառական նախագահ Բ. Հարությունյան և Կարյազինի գավառական նախագահ Մամեդխանով) մեկնել է վիճելի տարածք և տեղի բնակչության ներկայությամբ գննել ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի կողմից 1925 թ. հոկտեմբերի 9-ին առաջարկված սահմանագիծը, ինչպես նաև գրույցներ ունեցել գյուղացիության հետ, թե որ հանրապետությանն են ցանկանում միանալ: Նշվում էր, որ սահմանային շերտում մուսուլման գյուղացիները կենտրոնացած են Ողջի գետի ավազանում (20 գյուղացու՝ 412 տուն, 1552 անձ), Բասուտ գետի ավազանում (1 գյուղ՝ 25 տուն, 100 անձ) և Արաքս գետի ավազանում տարածքում գտնվող 3 գյուղերում (Նյուվադի, Էյնաձոր (Այնազոր), Թղութ՝ միասին 175 տուն, 664 անձ): Հանձնաժողովի հոկտեմբերի 14-ին իստի ընթացքում Ադրբեջանի ներկայացուցիչը պահանջեց, որպեսզի Ողջի գետի ավազանի մուսուլման բնակիչները, երկու գյուղերի միասնական գյուղխորհուրդների ցանկության համաձայն, մնան Կարյազինոյի գավառում: Իսկ հաջորդ օրը կայացած նիստի ժամանակ էլ նա պահանջեց Կարյազինոյի գավառի տարածքում թողնել Նյուվադի, Էյնաձոր և Թղութ գյուղերը՝ հիմնվելով բնակչության ցանկության վրա: Իր առաջարկը Մամեդխանովը հիմնավորում էր նրանով, որ Մեղրու գավառում չկար համապատասխան դպրոց, կարող էր լինել լեզվի հարց և այլն՝ չնայած ընդունում էր, որ նշյալ գյուղերը տնտեսական և վարչական տե-

⁶⁴ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 577, թ. 12 և շրջ., ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 62, թ. 16 և շրջ., 18-20:

սակետից առավել շատ կապված են Մեղրու գավառի հետ: ՀՍԽՀ ներկայացուցիչն էլ իր կողմից փաստեց, որ նշյալ գյուղերի անցումը Կարյագինոյի գավառին անցանկալի վարչական և տնտեսական վիճակ կստեղծի, քանի որ գյուղերի բնակիչները տնտեսապես և վարչական տեսակետից առավելապես կապված են Զանգեզուրի և Մեղրու գավառների հետ (աշխատում էին «Կարմիր նոյեմբեր» պղնձի գործարանում⁶⁵ և այլն), իսկ չքավոր գյուղացիների մեծամասնությունը ցանկանում է մնալ Հայաստանի տարածքում:

Վերլուծելով կողմերի առաջարկները՝ Յա. Կոչետկովը եզրակացնում է, որ ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի առաջարկած սահմանագիծը.

ա) Հանդիսանում է Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների միջև հաստատված սահմանների շարունակությունը:

բ) Այն անցնում է բնական սահմաններով, այսինքն՝ լեռնալանջերով ու լեռնաշղթաների գագաթներով և այդ պատճառով էլ հանդիսանում է բնական սահման:

գ) Ողջի գետի ավազանի ամբողջ բնակչությունը վարչական կենտրոն (տեղական գործկոմ) կունենա Մարտունավան քաղաքում («Կարմիր նոյեմբեր» գործարանը): Նշյալ կենտրոնից ավազանի գյուղերը գտնվում էին մի քանի վերստ հեռավորության վրա, իսկ բնակիչները տնտեսական առումով սերտորեն կապված էին Մարտունավանի հետ, քանի որ նրանք հանդիսանում են աշխատող մեծ ուժ «Կարմիր նոյեմբեր» գործարանի համար, ինչպես նաև օգտվում են տեղի բուժապասարկումից, կոոպերատիվից և այլն: Այս դեպքում՝ Ողջի գետի ավազանի մուսուլմանական և հարակից հայկական գյուղերի միջև առկա հողային վեճերը

⁶⁵ Կապանի գավառակի կենտրոն նախկին Ղաթարի պղնձաձուլական գործարանն էր:

կլուծվեին ՀՍԽՀ-ում իրականացվող հողաշինարարական աշխատանքների շրջանակներում⁶⁶:

դ) Արաքսի ափամերձ տարածքում գտնվող Նյուվադի, Էյնաձոր, Թղութ գյուղերը ևս վարչատնտեսական առումով առավել կապված են Մեղրու հետ և առավել մոտ են վերջինին, քան Զանգեզուրին: Գյուղատնտեսական մթերքների իրացումը, ֆաբրիկագործարանային ապրանքների ձեռքբերումը, բժշկական օգնությունը և մնացած ամեն ինչ այդ գյուղերը ստանում են Մեղրիից:

Յա. Կոչետկովն այնուհետև հատուկ շեշտում էր, որ ադրբեջանական առաջարկի ընդունման դեպքում կստացվի.

ա) Աղավաղված սահման, որն անցնում է կատարելապես անհարմար տեղերով:

բ) Անհրաժեշտ կլինի մուսուլման և հայ բնակիչների միջև եղած բոլոր հողային վեճերը լուծել Անդրկենտրոնականի Հողահանձնաժողովի կողմից, որը շատ դժվար է, քանի որ նշանակված Անդրկենտրոնականի հանձնաժողովը հնարավորություն չի ունենա սահմանային շերտում հողակարգավորում անցկացնել:

գ) Սահմանը կանցնի «Կարմիր նոյեմբեր» գործարանից և Կապանի շրջկենտրոնից երկու վերստ հեռավորությամբ, որը դժվարություն կստեղծի շրջանի ղեկավարման համար:

դ) Այս բոլորից բացի՝ Թղութ գյուղը (52 մուսուլման բնակիչներով) Շվանիձորի (840 հայ բնակիչներով) թաղամասերից մեկն է, և այդ գյուղերը մեկը մյուսից բաժանելն անհնար է՝ նկատի ունենալով այն, որ հողերը (այգիներն ու արոտավայրերը) իրար կցված են:

⁶⁶ Ի դեպ, 1927 թ. դրությամբ ՀՍԽՀ բոլոր գավառներում փաստացի ավարտվել էր հողաշինարարական աշխատանքները՝ բացառությամբ Զանգեզուրի գավառի Ղափանի շրջանի նշյալ վիճելի գյուղերի (Ավդալբեգյան Խ., Հողաշինարարությունը Խորհրդային Հայաստանում 1921-1927 թթ., «Գյուղատնտեսական կյանք», 1927, N 10-11, էջ 69):

Ներկայացնելով սահմանագծման հարցում հայկական և ադրբեջանական կողմերի դիրքորոշումներն ու իր եզրակացությունը՝ Յա. Կոչետկովը կից ներկայացրեց նաև առկա նյութերը⁶⁷։ Ինչպես կտեսնենք, հարցի լուծման ժամանակ Անդրկենտրոնականի ղեկավարությունը փաստացի միջանկյալ տարբերակ ընտրեց (ի վնաս ՀՍԽՀ շահերի)՝ Կապանի շրջակայքի 21 բնակավայրերը միացնելով Խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ Մեղրու շրջակայքի 3 գյուղերը՝ Խորհրդային Հայաստանին։

Ս. Կասյանի ղեկավարած հանձնաժողովի 1927 թ. հունվարի 9-ի նիստում, ՀՍԽՀ և ԱՍԽՀ հողժողկոմներ Ա. Երզնկյանի և Դ. Բունիաթզադեի, նաև համապատասխան գավգործկոմների նախագահների ներկայությամբ, քննարկվեցին Յա. Կոչետկովի առաջարկները։ Հանձնաժողովը միաձայն որոշեց վիճելի համարվող Արաքսի ափամերձ 3 գյուղերի (Նյուվադի, Էյնաձոր, Թղութ) տարածքը (9000 դեսյատին) միացնել Մեղրու գավառին։ Կապանի պղնձաձուլական գործարանի մոտակայքի վիճելի համարվող 21 գյուղերի և գյուղակների հարցն առկախ թողնվեց⁶⁸։ Երկու օր անց՝ հունվարի 11-ին, գումարված Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստում քննարկվեց «Մի կողմից Զանգեզուրի և Մեղրու (ՀՍԽՀ), մյուս կողմից՝ Քրդստանի և Կարյազինոյի (ԱՍԽՀ) գավառների միջև վարչատնտեսական սահմաններ անցկացնելու մասին» հարցը։ Որոշվեց մասնակի փոփոխություններով հաստատել հողհանձնաժողովի հունվարի 9-ի նիստի որոշումները.

ա) Տեղական հետազոտող հանձնաժողովի կողմից Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների միջև հաստատված սահմանը՝ Գորիս գետից սկսած հարավ մինչև Սուսանթափայի սահմանաթմբերը, համարել հաստատված։

⁶⁷ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1765, թ. 3-4 շրջ.։

⁶⁸ Նույն տեղում, թ. 1։

բ) Մեղրու շրջանի երեք գյուղերը, մասնավորապես՝ Նյուվադին, Էյնաձորը և Թղութը՝ իրենց անհատական հողերով, հանձնել ՀՍԽՀ Մեղրու գավառին:

Ողջի և Բասուտ գետերի ավազաններում տեղակայված 21 գյուղերի պատկանելության հարցը կրկին թողնվեց բաց: Որոշվեց տարածաշրջան առանձին հանձնաժողով ուղարկել Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի անդամ Գ. Ստուրուայի ղեկավարությամբ (վերջինս նշանակվեց նաև Անդրկենտրոնականի հողհանձնաժողովի հողաչափ), որի խնդիրն էր լինելու ծանոթանալ կողմերի տեսակետներին և տեղում հետազոտություն կատարել՝ առավել անկողմնակալ որոշում կայացնելու նպատակով: Հանձնաժողովում պետք է ընդգրկվեին ՀՍԽՀ և ԱՍԽՀ հողագործության ժողկոմատների ներկայացուցիչներ⁶⁹:

Փաստենք մի կարևոր հանգամանք. սահմանային վեճերի առկախ մնալը դժվարացնում էր հանրապետությունների սահմանամերձ գյուղերի բնակիչների բնականոն կյանքը: Հայ գյուղացիներին և Զանգեզուրի տեղական ղեկավարությանը գայրացնում էր վիճելի տարածքներում աղբբեջանական իշխանությունների չդադարող խժոժությունները՝ գողություններ, իրենց աշխատանքը կատարող հայ հովիվների, անտառապահների, ՀՍԽՀ-ին միանալ ցանկացող գյուղերի ազգաբնակչության հալածանքներ ու ձերբակալություններ և այլն: Աղբբեջանցիների գործողություններն ուղղված էին նրան, որ հայկական կողմը հրաժարվի այդ տարածքների նկատմամբ հավակնություններից: Եվ կարծես թե աղբբեջանցիներին ձեռնտու էր գոյություն ունեցող ստատուս քվոն: Նույնը չի կարելի ասել զանգեզուրցիների մասին: Զանգեզուրի գավգործկոմի նախագահությունը 1925 թ. երկրորդ կեսին

⁶⁹ Նույն տեղում, գ. 1763, թ. 11 և շրջ., ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 280, թ. 3 և շրջ., ց. 2, գ. 108, թ. 494:

մի քանի անգամ դիմեց Հայկենտգործկոմին՝ միջնորդելու Անդրկենտգործկոմի առաջ, որպեսզի վերջինս կարճ ժամանակամիջոցում լուծում տա Կապանի և Ղուբաթլուի միջև գոյություն ունեցող սահմանային վեճերին, նաև միջոցներ ձեռք առնել ադրբեջանցիների անօրինություններին վերջ տալու համար⁷⁰:

Նույն խնդիրը տեսնում ենք նաև համամիութենական մարդահամարի ժամանակ: 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ին Խորհրդային Հայաստանում անցկացված մարդահամարի ընթացքում ՀՍԽՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչության աշխատակիցների աշխատանքներին խոչընդոտել էր հարևան պետությունների հետ սահմանային վեճերը: Անդրդաշնության Կենտվիճվարի որոշման համաձայն՝ վիճելի բնակավայրում պետք է մարդահամար անցկացվեր այն հանրապետության կողմից, որի կազմում գտնվում էր տվյալ գյուղխորհուրդը: ՀՍԽՀ կենտվիճվարը չէր կարողացել մարդահամար անցկացնել հանրապետության մի շարք բնակավայրերում, ուր նման աշխատանք էին իրականացրել Ադրբեջանն ու Վրաստանը: Այսպես՝ մարդահամար չէր անցկացվել Վեդիբասարի Քյարքի գյուղում, Ջանգեզուրի Նյուվադի, Թդուր, Էյնաձոր գյուղերում, Ջանգեզուրի գավառի Կապանի գավառամասի մեկ տասնյակից ավել բնակավայրերում՝ այսպես կոչված «Ղարդուլի շրջան»-ում (Աղբենդ, Բուրանլու, Ղայալու, Դարգլու և այլն), նաև Ալավերդու տարածաշրջանի Բորմա ձմեռանոցում: Իբրև պարզաբանում՝ նշենք, որ Քյարքին իրավական տեսակետից պատկանում էր ՀՍԽՀ-ին: Իսկ Լոք-Լալվարի վիճելի հատվածում տեղակայված Բորման գտնվում էր փաստացի ՀՍԽՀ-ի հողօգտագործման տարածքում: Ինչ վերաբերում է Նյուվադի, Թդուր, Էյնաձոր գյուղերին, ապա դրանք ՀՍԽՀ Մեղրու գավառին միացնելու մասին Անդրկենտգործկոմի 1927 թ. հուն-

⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 62, թ. 13 և շրջ., 23-26:

վարի 11-ի որոշումից հետո ևս Ադրբեջանի ԿԳԿ-ն պատրաստակամություն հանդես չէր բերում հայկական կողմին փոխանցելու բնակավայրերի մարդահամարի նյութերը⁷¹: Նշված հանգամանքը դանդաղեցնում էր ՀՍԽՀ կենտվիճվարի մարդահամարի տվյալների մշակման աշխատանքը:

1927 թ. Գ. Ստուրուայի ղեկավարած հանձնաժողովի աշխատանքի տեսանելի արդյունքը Զանգեզուրի գավառի Տեղ և Քրդստանի Մալիբեկլի գյուղերի միջև սահմանի հստակեցումն էր: Այստեղ վեճ էր ընթանում 9 հողամասի (1065,25 դեսյատին տարածքով) պատկանելության վերաբերյալ: Գ. Ստուրուայի հուլիսի 19-ի առաջարկների հիման վրա Անդրկենտրոնականի հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովը նոյեմբերի 26-ի նիստում միաձայն որոշում կայացրեց սահմանագծի մասին, ինչը հաստատվեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի փոքր նախագահության 1928 թ. հունիսի 7-ի նիստում: Նշված որոշմամբ վերը նշված վիճելի 9 հողամասից Զանգեզուրի գավառին անցավ 361,30, իսկ Քրդստանին՝ 703,95 դեսյատին տարածք⁷²: Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ կայացված որոշման կատարմանը: Հուլիսի 25-ին Անդրկենտրոնականի հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ Էգորովը ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ին առաջարկեց տեղում սահմանագծման աշխատանքներ կատարելու և սահմանային նշաններ դնելու նպատակով ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ նշանակել, որը պետք է անմիջապես անցներ պարտականությունների կատարմանը: Այդ աշխատանքի համար ուղարկվեց Սողոմոն Կարապետյանը⁷³:

⁷¹ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 280, թ. 20-25 շրջ.:

⁷² Նույն տեղում, ց. 2, գ. 1407, թ. 66 շրջ.-67, ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2270, թ. 2:

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 40:

Պետք է փաստել, որ Անդրկենտրոնականի նախագահության 1927 թ. հունվարի 11-ի որոշումից հետո ադրբեջանցիները բոլոր միջոցներով ընդդիմանում էին, որպեսզի Արաքսի ափամերձ երեք գյուղերն անցնեն Հայաստանին: Այդ մասին վկայող փաստերը բավականին շատ են⁷⁴: Ադրբեջանական կենտրոնական իշխանությունների անմիջական հսկողությամբ և տեղերում գործող ղեկավար մարմինների հետ սերտ համագործակցությամբ Նյուվադի, էյնաձոր և Թդուր գյուղերի մուսուլման բնակչության անունից 1927-1928 թթ. դիմում-բողոքներ, նամակներ և հեռագրեր էին ուղարկվում Թիֆլիս՝ Անդրկենտրոնականին, ուր իբրև թե ցանկություն էին հայտնում միանալ Ջեբրայիլի գավառին⁷⁵: Սակայն իրականությունն այն էր, որ նշյալ գյուղերի մուսուլման բնակչության հիմնական մասը (հատկապես աղքատները) ցանկանում էին միանալ Մեղրու գավառին: Գ. Ստուրուայի հանձնաժողովի նիստերի ընթացքում նույնիսկ Ջեբրայիլի գավառի Անդրկենտրոնականի Մամեդխանովը հանգեց այն մտքին, որ առավել նպատակահարմար է նշյալ երեք գյուղերը միացնել Մեղրու գավառին: Այս տեսակետին չհամաձայնվեց Ադրբեջանի հողագործության ժողկոմ Դ. Բունիաթզադեն, ով կտրուկ կերպով պահանջում էր նշյալ գյուղերը թողնել Ջեբրայիլի գավառի կազմում՝ հակառակ դեպքում պահանջելով հարցը կրկին քննարկել Անդրդաշնության ղեկավար շրջանակներում⁷⁶: Հարցը քննարկվեց նաև Ջեբրայիլի գավառի Անդրկենտրոնականի 1928 թ. հունվարի 23-ի նիստում, ուր որոշվեց. «Նկատի ունենալով, որ նշված երեք գյուղերն ամբողջությամբ կտրված են դայրայի կենտրոնից (շուրջ 70 վերստ) և բացակայում է հաղորդակցությունը, դարձյալ խնդրել Ադրբեջանի

⁷⁴ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1149, թ. 49-50:

⁷⁵ Նույն տեղում, գ. 1765, թ. 67, 72-73:

⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 1 շրջ.-2:

ԿԳԿ-ին այդ գյուղխորհուրդը դուրս բերել Ջեֆրայիլի գավառից և միացնել Մեղրիի գավառին»⁷⁷: Ասվածը փաստում է նաև Նյուվադի գյուղի բնակիչների 1928 թ. փետրվարի 10-ի խաղարար վճիռը, որտեղ որոշվել է միավորվել Մեղրու շրջանին: Այստեղ միևնույն ժամանակ նշվում էր, որ գյուղի հարուստ կուլակներն են խոչընդոտել Մեղրու գավառին իրենց միավորմանը և ստիպել դիմումներ ուղարկել⁷⁸: Նշված հակասական դիմումները դժվարացնում էին սահմանները որոշող հանձնաժողովի աշխատանքները՝ հաճախ թյուրիմացություններ առաջ բերելով: Հայաստանի ներկայացուցիչներին ևս զարմացնում էր այդ հակասական դիմումները, քանի որ մինչ այդ վերը նշված երեք գյուղերի թուրք բնակիչները, որոնք ֆինանսավորվում էին Մեղրու գավգործկոմի կողմից, խաղաղ գոյակցում էին հայ բնակիչների հետ: Դ. Բունիաթզադեի դժգոհություններն ու շանտաժն անհետևանք չանցավ: Հաշվի առնելով երկու կողմերի միջև գոյություն ունեցող սկզբունքային հակասությունները՝ հանձնաժողովը որոշում կայացրեց 3 գյուղերի հարցը հանել քննարկումից և փոխանցել ղեկավար մարմինների որոշմանը⁷⁹:

Ինչ վերաբերում է վերը հիշատակված 21 գյուղերին (Շայիֆի, Գիրգիլի, Նաջաֆլար, Կարագյոլ, Չուխուրյուրդ, Վերին Քենլիկ, Թագաքենդ, Առաջին Քյալի, Ջանբար, Շարիկուն, Աղքենդ, Քյալի, Գյուն, Ղշլադ, Փիրվեյսալի, Շուրունլի, Բուրջանլար, Սեիդլար, Ներքին Քոլակլի, Ղազանչի, Թուլուկիտյախ), ապա դրանց պատկանելության հարցը բազմիցս քննարկվեց Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի նիստերում, սակայն

⁷⁷ Նույն տեղում, թ. 76:

⁷⁸ Նույն տեղում, թ. 80, 94, 95 և շրջ.:

⁷⁹ Նույն տեղում, թ. 2:

անընդհատ վերջնական որոշման ընդունումը ձգձգվում էր, և հարցը մնում էր բաց: Տեղում գործող հանձնաժողովը, երկու հանրապետությունների ներկայացուցիչների համաձայնությամբ, մի քանի անգամ հանդիպումներ ունեցավ, նաև գրույցներ վարեց տեղի գյուղացիության հետ, սակայն անարդյունք: Դրանց, ինչպես նաև Նյուվադի, էյնսաձոր և Թոլութ գյուղերի պատկանելության հարցը, այսպես ասած, «մեկ փաթեթով» որոշվեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում:

Պատճառաբանելով Կարսի պայմանագիրը (13 հոկտեմբերի 1921 թ.)՝ 1920-ական թթ. կեսերին ադրբեջանցիները հավակնություններ էին հանդես բերում նաև ՀՍԽՀ-ի և ինքնավար Նախիջևանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՆՍԽՀ) սահմանային գոտում գտնվող 9 բնակավայրի նկատմամբ: Դրանք էին՝ Դարալագյազի գավառի Կուրթղուլաղ, Գորադիս, Օղբին, Աղխաչ, Դիգին-Ալմալու, Ալմալու, Իթդոան, Սուլթանբեկ (միասին շուրջ 35000 դեսյատին տարածքով), Մեղրու գավառի Կարճևան գյուղերը, որոնք սահմանակից ՆՍԽՀ-ի բնակավայրերի հետ սահմանային վեճեր ունեին: Վերը թվարկված բնակավայրերը 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության կազմում էին գտնվում: 1927 թ. հոկտեմբերին Մեղրու գավառի Կարճևան գյուղի և ՆՍԽՀ Օրդուբադի գավառի Կիլիս գյուղերի միջև վիճելի համարվող 967,5 դեսյատին տարածքում հետազոտություն կատարեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հանձնաժողովը, սակայն որոշում չկայացվեց⁸⁰:

Անդրդաշնության հանրապետությունների հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովը 1929 թ. հունվարի 29-ից մինչև փետրվարի 2-ն ընկած ժամանակահատվածում գումարած նիստերի ընթացքում քննարկեց և որոշում կայացրեց նաև ՀՍԽՀ-

⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 203:

ի և ՆՍԽՀ-ի միջև վիճելի համարվող բնակավայրերի և հողատարածքների հարցում⁸¹: Այն վավերացվեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում⁸²: Մինչ այդ 1927 թ. նոյեմբերին, տեղում որոշվել և համապատասխան արձանագրություն էր կազմվել ՀՍԽՀ-ՆՍԽՀ սահմանագծի Արագդայանի (այժմ՝ Երասխ) հատվածի վերաբերյալ⁸³:

1929 թ. փետրվարի 18-ին Անդրկենտրոնականի նախագահությունը մանրամասն քննության առավ դաշնության մեջ մտնող հանրապետությունների սահմանային գավառների միջև գոյություն ունեցող հողային և անտառային վեճերի մասին հարցը՝ խնդիր համարելով վերջնական լուծումներ տալ կուտակված և անընդհատ հետաձգվող խնդիրներին: Նշյալ նիստին մասնակցում էին նաև Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարները: Չնայած այս հանգամանքին՝ նիստի ընթացքում ընդունված որոշումները հետագայում միանշանակ չընդունվեցին: Ասվածն առավել քան վերաբերում է ՀՍԽՀ-ԱՍԽՀ սահմանագծին: Նշված նիստում հաստատվեց նաև ՀՍԽՀ Զանգեզուրի և ԱՍԽՀ Քրդստանի գավառների վարչատնտեսական սահմանը՝ համաձայն 1928 թ. օգոստոսի 24-28-ին կողմերի միջև կայացած համաձայնության: Ինչ վերաբերում է հիմնական վիճելի տարածքներին, ապա որոշվեց Նյուվադի, Էյնաձոր և Թղուբ գյուղերն իրենց հողերով փոխանցել Մեղրիի գավառին, իսկ Ողջի և Բասուտ գետերի ավազա-

⁸¹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2270, թ. 2 շրջ.:

⁸² Ադրբեջանցի պատմաբան Ի. Նիֆթալիևին զայրացրել է այն հանգամանքը, որ նշված որոշումը կայացվել էր առանց «Նախիջևանի կարգավիճակի երաշխավոր» Թուրքիայի մասնակցության և համաձայնության (Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 196): Մինչդեռ փաստ է, որ ի տարբերություն 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի, Կարսի պայմանագրով «Ադրբեջանը զրկվում էր իրավական հնարավորությունից՝ ապագայում Նախիջևանի հետ կապված որևէ հարցով դիմել Թուրքիային» (մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ., Հայոռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Երևան, 2007, էջ 141):

⁸³ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2279, թ. 8:

նում գտնվող 21 գյուղերը՝ փոխանցել ԱՄԽՀ Ջեֆրայիլի գավառին: Անդրկենտրոնականի հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովին հանձնարարվեց տեղում վերջնականապես որոշել Ջանգեզուրի և Ջեֆրայիլի գավառների սահմանագիծը՝ լուծում տալով առկա հակասություններին: Որոշվեց նաև ՀԱԽՀ կազմում թողնել Նախիջևանի հավակնության առարկա հանդիսացած վերը նշված 9 գյուղերը: Մեղրու գավառի Կարճևան և Օրդուբադի գավառի Քիլիտ գյուղերի սահմանային վիճելի համարվող հողամասը գրեթե հավասարապես բաժանվեց երկու գյուղերի միջև⁸⁴: Վերը բերված որոշումը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ անհետևանք չանցան ադրբեջանական իշխանությունների հետևողական ճնշումներն ու շանտաժները: Չնայած հայկական կողմի ներկայացրած փաստարկներին՝ հաղթանակեց «որտեղ ադրբեջանական գյուղ, այնտեղ ադրբեջանական տարածք» սկզբունքով ուղղորդվող ադրբեջանական քաղաքականությունը: Բացի պատմական հիմքից (որի մասին ավելորդ է անգամ հիշատակելը) և վարչական նպատակահարմարությունից, նշենք նաև, որ Կապանի շրջակայքի 21 գյուղերն ամուր տնտեսական թելերով կապված էին Ջանգեզուրի գավառի հետ, քանի որ այդ գյուղերի բնակիչների զգալի մասը հանդիսանում էր Ջանգեզուրի պղնձաձուլական գործարանի աշխատողներ: Չափազանց կարևոր է նաև արձանագրել, որ ռազմավարական և կոմունիկացիոն տեսակետներով ևս Ադրբեջանն առավելություն ստացավ Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ. վերջինի կարևորագույն քաղաքներից մեկի արվարձանով էր անցնում երկու երկրների սահմանագիծը, իսկ Ջանգեզուրի հարավն ու հյուսիսն իրար կապող խճուղին ցանկացած հակամարտության դեպքում գտնվելու էր ադրբեջանցիների փաստացի հսկողության ներքո:

⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 78-79 շրջ.:

Չնայած վերը բերված իրողություններին՝ պետք է ավստ-սանքով արձանագրենք, որ ՀՍԽՀ ղեկավարները չընդդիմացան Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի կայացրած որոշմանը: Ավելին, 1929 թ. ապրիլի 29-ին ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի նախագահությունը (նախագահ Ս. Կասյանի և քարտուղար Ռ. Դաշտոյանի ստորագրությամբ) հատուկ շրջաբերական ուղղեց հանրապետության «բոլոր գավգործ-կոմներին», ուր տեղեկացվում էր, որ նշյալ որոշումը տեղերում կիրառելու պարտականությունը դրվում է Անդրկենտգործկոմին առընթեր հողային և անտառային վեճերը քննող հանձնաժողովի վրա, որը պետք է իր աշխատանքներն ավարտեր 1929 թ. աշնանից ոչ ուշ: Շեշտվում էր, որ որոշումն ընդունվել է կողմերի լիա-զոր ներկայացուցիչների «միաձայն որոշմամբ, որոնք խորհրդակ-ցությանը մասնակցել են Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի ՍԽՀ Կենտգործկոմի ու ժողկոմխորհների նախագահների գլխա-վորությամբ»: Վերջում գավգործկոմներին հրահանգվում էր ամեն կերպ աջակցել Հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնա-ժողովին: Զանգառուները ենթարկվելու էին քրեական պատաս-խանատվության⁸⁵:

Սակայն ադրբեջանցիները ոչ միայն չէին գոհանում իրենց «ձեռքբերումներով», այլև ավելի մեծ հավակնություններ էին հան-դես բերում: Այսպես՝ փետրվարի 18-ի որոշման հիման վրա ԱՍԽՀ նախկին Ջեբրայիլի և ՀՍԽՀ Ջանգեզուրի և Մեղրու գա-վառների վարչատնտեսական սահմաններ անցկացնող հանձնա-ժողովի աշխատանքներին խոչընդոտել էին Ղուբաթլուի ան-տառտնտեսության ներկայացուցիչ Ազիզ Կուլիևը, Ջանգելանի շրջգործկոմի անդամ Մ. Համիդովը և Ջանգելանի շրջգործկոմի ներկայացուցիչ Բասիմ Խալիլովը: Նրանց հրահրմամբ մուսուլ-ման գյուղացիները սահմանային նշաններ տեղադրող հողաչա-

⁸⁵ Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 93:

փին մի քանի բնակավայրում դիմադրություն ցույց տվեցին, որի հետևանքով հունիսի 27-ին սկսված աշխատանքներն օգոստոսի 12-ին արգելակվեցին: Ա. Կուլինը տեղական բնակչությանը հորդորում էր նորանոր դիմում-բողոքներ ուղարկել Թիֆլիս, իսկ Բ. Խալիլովը սպառնալիքներ էր տեղում սահմանագծման աշխատանքներին օժանդակող մուսուլման գյուղացիներին՝ մեղադրելով «հայերից կաշառք վերցնելու» մեջ: Հողաչափ Ա. Սոսելին ստիպված էր պարբերաբար նրանց հիշեցնել, որ Անդրկենտգործկոմի նախագահություն բողոք ներկայացնելու դեպքում իրենց արարքների համար նրանք պատասխանատվության կենթարկվեն: Բանն այնտեղ հասավ, որ Ա. Սոսելիի դիմումի հիման վրա Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը հրահանգեց պաշտոնից ազատել Ա. Կուլինին և պատասխանատվության ենթարկել⁸⁶:

Ինչ վերաբերում է ՀՍԽՀ-ՆՍԽՀ սահմանագծին, ապա վերջինի հստակեցումն առավել դյուրին եղավ: 1929 թ. ապրիլի 15-ին սահմանագծում կատարող հանձնաժողովի նախագահին ուղղված հրահանգում Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի նախագահի տեղակալ Վ. Չխենկելին հանձնարարեց ՆՍԽՀ և ՀՍԽՀ վարչատնտեսական սահմանների ողջ երկայնքով սահմանագծում կատարել: Հետագա բարդություններից խուսափելու համար խորհուրդ էր տրվում սկզբում որոշել Կարճևանի և Քիլիտի սահմանագիծը, և հողաչափային-տեխնիկական հանձնաժողովի աշխատակիցների աշխատանքի հիման վրա համապատասխան ակտ կազմել⁸⁷: Նշենք, որ մինչև աշուն հանձնաժողովը 110 կմ երկարությամբ սահմանագծում տեխնիկական աշխատանքներ էր կատարել՝ տեղադրելով 156 սահմանային տեղանշան, նաև կողմերի միջև բաժանել Կարճևանի և Կիլիտի միջև

⁸⁶ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2534, թ. 15-17 շրջ., 22 և շրջ., 28 և շրջ.:

⁸⁷ Նույն տեղում, գ. 2279, թ. 11:

վիճելի տարածքը: ՀՍԽՀ-ՆՍԽՀ սահմանագծի մնացյալ 120 կմ հատվածում, ուր աշխատանքները դեռևս ավարտված չէին, արտատվայրի (429,65 հա) վերաբերյալ վեճեր էին առաջացել: Անդրդաշնության հանրապետությունների հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի 1929 թ. հոկտեմբերի 25-ի նիստում, որին մասնակցում էին նաև հանրապետությունների հողագործության ժողկոմները, որոշում կայացվեց վիճելի հարցերի վերաբերյալ և մանրամասն նկարագրությամբ հաստատվեց ՀՍԽՀ-ի և ՆՍԽՀ-ի սահմանագիծը⁸⁸:

Չնայած գործադրված ջանքերին՝ այդուհանդերձ, մինչև 1930-ական թվականների սկզբները ՀՍԽՀ-ի և ԱՍԽՀ-ի սահմանային որոշ հատվածներում հնարավոր չեղավ վերջ տալ առկա վեճերին և սահմանագծում կատարել: Դրանք էին՝ ՀՍԽՀ Կապանի և ԱՍԽՀ Զանգեզուրի շրջանների միջև շուրջ 300 հեկտար հողատարածքի պատկանելության շուրջ վեճը (հայկական Հանդ և ադրբեջանական Ռազիդարա գյուղերի միջև), Զանգեզուրի և Ղուբաթլուի անտառտնտեսությունների միջև վեճի առարկա հանդիսացող 522,5 և 1277,5 հա անտառային տեղամասերի հարցը, հայկական Խոզնավար և ադրբեջանական Հաջիլար ու Սադունլար գյուղերի միջև վեճը⁸⁹:

Անդրկենտրոնականի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում կայացված որոշումներից և դրանց կենսագործմանն ուղղված գործուն քայլերից հետո Դաշնության ղեկավար շրջանակները հանգեցին այն համոզման, որ այլևս նպատակահարմար չէ Անդրկենտրոնականին կից գործող Հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի գոյությունը: 1930 թ. սեպտեմբերի 22-ին Դաշնության ԿԳԿ-ի նախագահությունը որոշում

⁸⁸ Նույն տեղում, գ. 2270, թ. 36 շրջ.:

⁸⁹ Նույն տեղում, թ. 38 շրջ.:

ընդունեց հանձնաժողովը լուծարելու մասին: Այս որոշման հիման վրա սեպտեմբերի 30-ին Կենտրոնական փոքր նախագահությունը որոշում կայացրեց հանձնաժողովի լուծարման կարգի մասին: Ըստ այդմ՝ հանձնաժողովի բոլոր գործերը (նաև խնդրահարույց սահմանների վերաբերյալ) փոխանցվեց Անդրդաշնության հողագործության ժողովմատին, որի իրավասությանը հանձնվեց լուծարվող հանձնաժողովի լիազորությունները⁹⁰:

1930-ականների սկզբներին շարունակում էր խնդրահարույց մնալ ՀՍԽՀ Կապանի և ԱՍԽՀ Զանգեզանի շրջանների սահմանագիծը: Խնդիրը լուծելու նպատակով Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն հատուկ հանձնաժողով կազմեց՝ երկու շրջանների միջև եղած հողային վեճերին լուծում տալու նպատակով: Հիմք ընդունելով հանձնաժողովի առաջարկները՝ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահությունը 1935 թ. հունիսի 28-ի նիստում որոշում կայացրեց Կապանի և Զանգեզանի շրջանների միջև սահմանի հաստատման մասին: Ըստ այդմ՝ սահմանն անցնելու էր Բարթազ-Շյուքյուրթազ Սոբուկալա լեռնագագաթներով⁹¹: Նշյալ որոշումից անմիջապես հետո՝ օգոստոսի 12-13-ին, տեղում աշխատանքներ իրականացրեց Կապանի և Զանգեզանի շրջանների սահմանները վերջնականապես որոշող հանձնաժողովը: 1935 թ. դեկտեմբերի 9-ին Երևան ուղարկելով երկու կողմերի միջև սահմանի վերաբերյալ ստորագրված վերջնական ակտը՝ Կապանի շրջգործկոմի ղեկավարությունը հայտնում էր, որ Զանգեզանի հետ «սահմանի վեճի խնդիրը լուծված է վերջնականապես տեղում»⁹²:

Փաստորեն, Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի 1929 թ. փետրվարի 18-ի որոշման հիման վրա՝ հիմնականում Խորհրդային Հայաս-

⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 240, թ. 2 և շրջ.:

⁹¹ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 866, թ. 13:

⁹² Նույն տեղում, թ. 9-10 շրջ.:

տանի տարածքային կորուստների հաշվին, առերևույթ «կարգավորվեցին» ՀՍԽՀ-ի և ԱՍԽՀ-ի սահմանային հակասությունները: Սակայն սահմանագծային վեճերը շարունակեցին նաև Անդրկովկասյան դաշնության լուծարումից (1936 թ. դեկտեմբեր) հետո:

KAREN KHACHATRYAN, HAMO SUKIASYAN

ARMENIAN-AZERBAIJANI TERRITORIAL-BORDER ISSUES DURING THE TRANSCAUCASIAN FEDERATION (1922-1936)

SUMMARY

On March 1922 after the formation of the Transcaucasian Federation among the questions between Soviet Armenia and Soviet Azerbaijan the territorial-border issues were the most problematic. Due to the principal disagreements these disputes continued to the dissolution of the Federation.

During the Federation the key disputes were concerning the affiliation of frontier regions the Shnogh-Ayrum section of the border, the area of Alagyolar lakes, 21 villages of Kapan and 3 villages of Meghri. The study of the archival documents obviously show that the question of affiliation of the disputed territories was decided to the detriment of the interests of the Armenian side.

As a result of territorial losses Soviet Armenia and its legal successor the third Republic of Armenia appeared from the strategic perspective in unfavorable conditions.

АРМЯНО–АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНО–
ПРИГРАНИЧНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПЕРИОД
ЗАКАВКАЗСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ (1922–1936 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

После образования в марте 1922 г. Закавказской Федерации в числе существующих между Советской Арменией и Советским Азербайджаном проблемных вопросов приоритетными стали территориально–приграничные вопросы. В связи с принципиальными разногласиями сторон, споры продолжались вплоть до ликвидации Закфедерации.

Споры в основном были связаны с проблемой принадлежности приграничных районов Шнох–Айрумского участка границы, территорий Алагеларских озерков, 21 деревень Капанского и 3 деревень Мегрийского районов Арм.ССР.

Изучение архивных документов и материалов ясно свидетельствует, что вопрос оспариваемых участков в основном был решен в ущерб интересов армянской стороны. Результатом территориальных потерь стало то, что Советская Армения и ее правопреемница – Третья Республика Армения, оказались в стратегически неблагоприятных условиях по отношению к Азербайджанской республике.